

geografiböcker från 225 år

en genomgång av riksföreningens arkiv

solveig mårtensson

I ett rum på Kulturgeografiska institutionen i Lund finns hyllmetrar med gamla läroböcker i geografi för skolans olika stadier. De ingår i Geografilärarnas Riksförenings arkiv och är en samling som successivt vuxit under de senaste årtiondena. I samband med att arkivet ska flytta till Geobiblioteket vid Stockholms universitet har jag under hösten 2008 sorterat och katalogiserat samlingen. Framför mig på hyllorna står nu närmare tre hyllmeter läroböcker i geografi – både färgglada och brungråtrista, tunna och tjocka, stora och små.

Tre donatorer kan vi tacka för många av dessa böcker: Gunnar Odencrantz i Laxå, Yngve Thulin i Örbyhus och Allan Janson i Partille. Det är använda, men välhållna läroböcker, de flesta med namn på ägaren/ägarna. Några innehåller också anteckningar och rent av lite blygsamt klotter. Många andra riksföreningsmedlemmar har också under årens lopp lämnat böcker till arkivet. Här finns även böcker för recension eller cirkulation som kommit från läromedelsförlagen och därtill böcker som läromedelsförfattare lämnat över. Från Geobiblioteket i Lund har vi dessutom kunnat ta över flera upplagor av de böcker för framförallt realskolan som skrevs av Helge Nelson, Geografiska institutionens professor under många år.

De äldsta geografiböckerna

Redan 1790 var geografi detsamma som regionalgeografi, även om det ordet inte användes. Den lilla (9x14,5 cm) 280-sidiga *Geografie för begynnare*, författad av Daniel Djurberg, behandlar alla delar av världen. Först kommer världsbyggnaden, jordklotet i allmänhet och Europa i allmänhet och därefter land efter land, med början i Europa. Varken Italien eller Tyskland var ju enat vid den här tiden, men beteckningarna används och under dem behandlas i stort sett samma områden som åttio år senare skulle komma att bli dessa politiska enheter. Så småningom, mellan Danska riket (Norge inräknat) och kejsardömet Ryssland, finner läsaren Svearike, vars olika delar beskrivs länsvis (även de finska länen, förstås). Mest fascinerande är det att läsa om andra världsdelar med den tidens politiska beteckningar och avgränsningar och med de namn och företeelser som då ansågs vara viktiga att känna till. I texten beskrivs natur, råvaruförekomster och näringsliv och där finns också uppgifter om storleken på armé och flotta. Boken är avsedd för barn och den är en sammanfattning av ett avsevärt större bokprojekt.

Den äldsta boken i arkivet är Djurbergs *Utförlig geografie*, första delen, som han utgav 1785. Dispositionen är densamma

som i ovan nämnda lärobok, men hela projektets omfång helt annorlunda. Första delen omfattar hela 570 sidor och ändå får han bara plats med de fyra första länderna i Europa: Portugal (ca 20 sidor), Spanien (ca 40 sidor), Frankrike (ca 170 sidor) och Italien (ca 270 sidor). I förordet skisserar han innehållet i kommande delar. De fyra första skulle täcka in Europas alla länder och därefter skulle följa delar som skulle presentera de andra delarna av världen. Måne han lyckades genomföra ett sådant mastodontprojekt? *Utförlig Geografie* kan väl knappast ha varit en skolbok, men för vem skrevs den? Djurbergs geografiböcker var auktoriserade. Längst bak i dem kan vi läsa:

Hans Kongl. Maj:t har förunnat mig Sit alernådigste Privilegium på detta Värk, hvilket härmedelst gives tilkänna. – D. Djurberg

De allra flesta av de läroböcker vi har från de följande 150 åren är beskrivningar av världen. För vem skrevs böckerna och hur användes de? I förorden kan vi få en viss uppfattning om det. 1866 skriver till exempel utgivarna till *Geografiska bilder från jordens skilda länder och folkslag. En bok för skolan och hemmet* (utgiven på M. W. Wallbergs förlag i Norrköping):

Såsom väsendtliga hjälpmedel för den geografiska undervisningen, om denna skall bedrifvas med framgång, anse vi: karta, läro- och läsebok. Kartan skall gifva gossen bilden af landet, berget, floden m.m.; läroboken de nödvändigaste upplysningarna för kartans ändamålsenliga begagnande, och läseboken slutligen skall liksom med kött och blod förse det skelett, som gossen med läroboken i hand studerat på kartan.

Dessa äldsta böcker skrevs för läroverkens

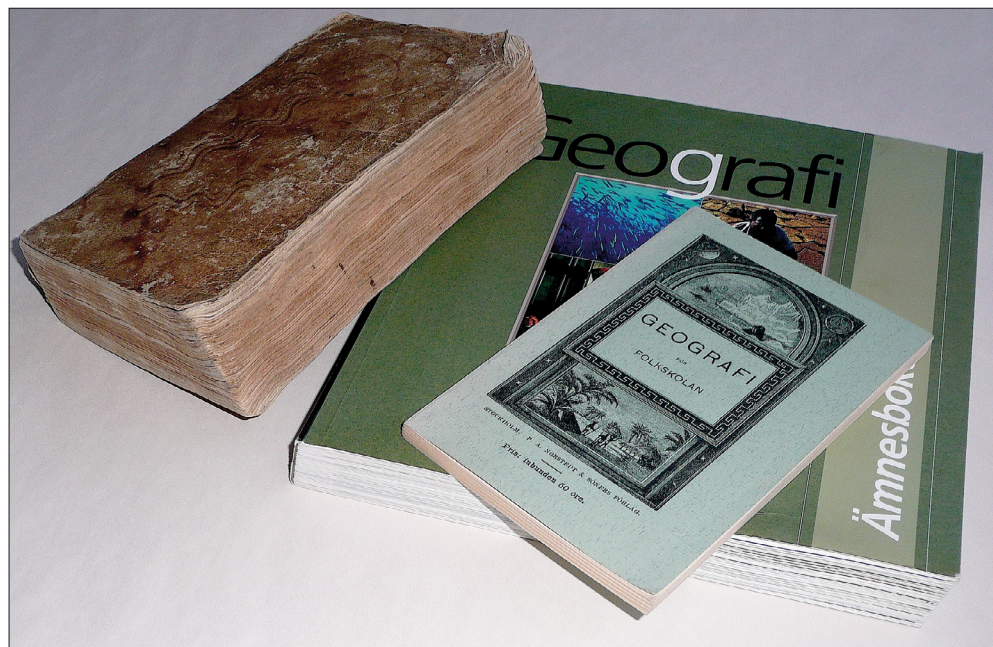
gossar. Här ser vi hur bilden av världen började framträda för dem som skulle bli människorna med makt i samhället.

Gamla geografiböcker och kartböcker

Så kan vi följa utvecklingen av geografiläroböckerna, deras ämnesinnehåll och deras framställningar, decennium efter decennium. Format och textmassa ändras, illustrationer kommer in och blir allt fler – och i förorden kan vi få en viss uppfattning om texternas roll i undervisningen. Under senare delen av 1800-talet utkommer små läroböcker för (den nya) folkskolan från en rad olika förlag. Beskrivningen av omvärlden har nu delats upp i två delar, en tunn (ofta 64-sidig) del om Sverige och en något tjockare del om världen utanför Sverige. Två författare, Fridtjuf Berg och Ernst Carlsson, förefaller framför allt ha haft framgång med sina böcker. De utkommer med uppdaterade upplagor under flera årtionden.

Lärobok i geografi för folkskolan utgavs av Fritzes Hofbokhandel och skrevs av folkskollärare Fridtjuf Berg, reforminriktad skolman och liberal politiker. Hans ledord var »Icke månet men mycket» och hans förord till andra upplagan, utgiven 1899, skulle kunna ha skrivits av senare tiders lärare, kursplaneskrivare och läroboksförfattare:

Genom föreliggande arbete... har författaren velat i sin ringa mån bidra till förverkligandet af det allt starkare framträdande krafvet på 'realism i undervisningen'. Det hvilar på den grundåskådningen att hufvudmålet med geografiens läsning icke är färdigheten att uppräknat *namn* och utpeka *kart-tecken* utan bekantskapen med *den lefvande verklighet som ligger bakom dessa namn och tecken: naturen och men-*

Geografiböcker från tre århundraden: Utförlig geografi (D. Djurberg 1785), Geografi för folkskolan (P. A. Norstedt & Söners Förlag 1886) och Geografi. Ämnesboken. SO Direkt (Bonniers 1999).
Foto: Ulf Erlandsson 2009.

niskolifvet, särskildt människoarbetet, i deras sammanhang med och beroende av hvarandra. Geografiens stora pedagogiska värde ligger som bekant däri, att just inom detta ämne orsaker och verkningar i det stora hela taget äro så konkreta, sammanhanget dem emellan så handgripligt, att uppfattningen häraf icke ens för barnet erbjuder några större svårigheter – förutsatt naturligtvis, att man icke inlåter sig på någon djupare behandling av sådana mera abstrakta och invecklade sidor af ämnet som folkkarakter, språk, bildning och samhällsskick med mera dylikt.

I den 64-sidiga första delen finns inte mindre än 150 illustrationer och den inleds med kartor i färg över jordens halvklot och över Sverige. Senare upplagor mer än

fördubblas i omfång och får fler och större illustrationer, allt flera som foton. I den trettonde upplagan (1926) finns en 40-sidig »fullständig kartbok med namnlistor» som bilaga. Vikten av namnkunskap kan förefalla att ha ökat, men redan på 1890-talet fanns geografiböcker med mängder av namn i texten.

Berg varnar för att inlåta sig på att behandla folkkaraktärer. Det gör han heller inte i framställningen av Sverige, men när han kommer ut i världen kan han ändå inte låta bli:

Portugiserna... äro stolta, bekymmerslösa och oföretagsamma...; Italienerna... äro ett vackert och lifligt folk med stor begåffning för musik, målning, bildhuggeri och

byggnadskonst, därjämte dock hetsiga och hämndlystna samt i allmänhet äfven okunniga och vidskepliga. (*Lärobok i geografi för folkskolan*, Stockholm 1899)

Så byggdes folkskolebarnens omvärldsbild upp. Men den som vill frossa i sådana uttalanden har mer att hämta hos andra författare under början av 1900-talet.

Den geografibok som flest svenskar med utbildning utöver folkskolan läst utgavs av P. A. Norstedt & Söners Förlag och skrevs av Ernst Carlsson. Den första upplagan av hans *Skolgeografi i två kurser* utkommer 1894 och redan två år senare kommer den i sin femte upplaga. Bland annat hade det från flera håll uttalats »en önskan att utvidga det politiskt-etnografiska elementet». Den första delen, den regionalgeografiska om cirka 250 sidor i stort format, är avsedd för läroverkets fem klasser och för flickskolorna. Den andra delen innehåller systematisk geografi.

Den fjortonde upplagan, 1922, är delvis omarbetad och författad av Carlsson tillsammans med Nils Rönnholm. Carlsson avlider några år senare men hans namn står kvar i författarteamet Carlsson – Rönnholm – Moberg. Grundstommen i boken finns länge kvar, men:

... framställningen är i väsentliga delar alldeles ny för att dels stå i överensstämmelse med den nya kursplanen, dels fylla de krav som enligt vår tids uppfattning ställs på geografiundervisningen. (Ur förordet till den sjuttonde upplagan 1928)

Denna skolgeografi finns kvar in på 1940-talet och de fem decenniernas böcker torde avspegla en hel del av hur synen på geografins innehåll och roll i undervisningen och på olika länders förhållanden har ändrats un-

der den tiden. Framställningen av Tyskland är exempelvis intressant att följa och att läsa i till exempel 1936 års upplaga. Carlssons geografiböcker användes i läroverk, flickskolor, realskolor, gymnasier och troligen också i lärarutbildningen och de måste ha präglat bilden av omvärlden hos flera generationer svenskar med högre utbildning.

Fridtjuv Berg skriver i förordet 1899 också om geografins roll och dess betydelse för nationalkänslan:

Att denna (vårt eget fäderneslands) geografi blir lefvande och grundlig är icke allenast ur rent fosterländsk synpunkt maktpåliggande, utan det är också av högsta vikt för hela den följande undervisningen, enär, såsom man lätt finner, Sveriges geografi för denna måste äga samma betydelse som det grundläggande språket anses äga för språkundervisningen. (*Lärobok i geografi för folkskolan*)

Ett exempel på det finns också i början av *Sveriges geografi för klass 3:dje förberedande*, skriven av Hildur Akselsson 1916 (A. Bonniers förlag). Allra först, före texten om Sveriges läge och indelning, står *Fosterländsk sång* av Alice Tegnér (»Ja, härligt är det land vi äga, vårt Sverige tryggt och fritt!»). Den lilla 75-sidiga boken är intressant därför att den är skriven av en (enda) kvinna, vilket är ytterst ovanligt bland de hundratals böckerna i vårt arkiv. (Under senare år har ett drygt tiotal kvinnor ingått i författarteam och ett helt kvinnligt team finns även.) Akselsson är också unik för sin tid i sin inbjudan till läsarkommunikation:

Mycket tacksam skulle jag vara, om de lärarinnor som komma att använda denna bok, godhetsfullt ville delgiva mig sina anmärkningar, vilka då kunde komma en ny upplaga till godo.

Sammanlagt finns i arkivet ett 40-tal geografiböcker från tiden fram till 1950. Där finns också ett femtontal gamla kartböcker, den äldsta troligen från 1880-talet. Kartböcker användes även tidigare i skolans geografiundervisning. På titelbladets baksida i *Lärobok i den äldre och nyare Fysiska och Politiska Geografien. Första kursen*, skriven av W. F. Palmblad och utgiven på Linds förlag i Örebro 1842 kan vi läsa: »Vid denna Lärobok kunna följande Atlaser begagnas» och så listas *Stieler, Atlas öfver alla Verldens Delar* och *Atlas öfver Gamla Verlden*.

En överblick över böckerna och kartorna i Geografilärarnas Riksförenings arkiv visar också att geografiska läromedel förr i tiden gavs ut av förlag inte bara i Stockholm utan också i en rad andra städer i Sverige.

De senaste sextio årens läroböcker i geografi

Under senare delen av 1950-talet börjar försöksverksamhet med 9-årig folkskola (enhetsskolan). Läroböcker måste skrivas för nya skolformer. Geografiämnets plats och omfång förändras, både på gymnasiet och i den nya enhets-/grundskolan. Nya undervisningsformer prövas, nya läromedel behövs. Serier med temahäften och material till olika arbetsområden utkommer på flera förlag och arbetsböcker utformas på nya sätt. Geografistoffet presenteras ibland integrerat i paket för hela SO-ämnet. 1950- och 1960-talets optimism och framtidstro avspeglas särskilt i de läroböcker i ekonomisk geografi som skrivs för handelsgymnasierna.

Det gamla författarparet Helge Nelson (prof em i Lund) och Elvi Rydefält skriver

1958 *Enhetsskolans geografi* och avslutar därmed en mångårig läroboksverksamhet. Nya författarteam framträder och det blir vanligt med tre, till och med fem författare till en geografibok för grundskolans högstadium. Årskursböcker blir vanliga och böckerna blir större och framför allt mycket påkostade, glansiga, färgglada och mycket välillustrerade. Hur stoffet förändras – nu när geografi läses under fler år i den grundläggande undervisningen – blir förstås en fråga om hur författare och förlag tolkar de nya kurs- och läroplanerna, vilka förvisso ger tämligen ingående riktlinjer. Ändå skulle det nog vara intressant att se närmare på det breda utbudet av läromedel under grundskolans första årtionde. Det tycks som om »tusen blommor blomar».

Fram till 1970 utkommer geografi-böcker för realskolan och gymnasiet första ring(-ar). Så försvinner realskolan och i gymnasiet ska geografifinnhållet vävas in i två andra ämnen, naturkunskap och samhällskunskap. I arkivet finns tyvärr bara någon enstaka Nkp-bok men däremot en bred uppsättning av läroböcker i samhällskunskap för gymnasieskolan. Det kunde vara intressant att jämföra dem och se hur geografiskt synsätt och geografiska problemställningar förs in i samhällskunskapen. Enklast var ju att låta en geograf skriva ett par av kapitlen...

Intressant kan det också vara att se hur olika förlag utformat läroböckerna med geografi för mellanstadiet. I vårt arkiv finns bland annat *Geografi* (Puls 4. Natur och Kultur 1995), *Vi och vår värld. Mellanstadets orienteringsämnen* (Läromedelsförlagen 1971), *Geografi med samhällskunskap 1, 2, 3* (Sesam. Almqvist & Wiksell 1993),

Gena 1 (Pilot Oä. Natur och Kultur 1972), *Geografi, Naturkunskap, Samhällskunskap* (Vida världen. Almqvist & Wiksell 1984). Alla har regionalgeografiska avsnitt om Sverige och om övriga världen men vilka anknytningar som görs till de andra orienteringsämnena («öä») varierar och så gör givetvis också hur man har löst problemet med att det inte finns plats för en ingående behandling av alla svenska landskap och utrymme för alla världens länder.

År 1994 återkommer geografin i gymnasieskolan och då behövs åter läroböcker i geografi för det stadiet. Behovet måste lösas snabbt. I arkivet står de tre första böckerna som utgavs för det nygamla gymnasieämnet. Två av dem är bearbetade översättningar av en dansk respektive en norsk bok, medan den tredje är skriven direkt enligt den svenska kursplanen och kursstrukturen. Det är intressant att jämföra dem.

Geografilärarnas Riksförenings arkiv har mer än hundra geografiläroböcker från tiden efter 1950. Där finns också en mängd

danska geografiböcker liksom böcker från bland annat Norge, Tyskland och England. Snart kommer arkivet inte längre vara tillgängligt i Lund men i Stockholm.

* * *

Läroböcker från gångna tider är fascinerande. De åren kommer närmare när man läser samma texter som den tidens ungdomar gjorde. Från skolböckerna hämtade de det allra mesta av kunskaperna om världen och böckernas bilder blev bilderna i människornas föreställningsvärld. Nyare böcker är intressanta på andra sätt. Nu konkurrerar skolböckerna med så många moderna media som visar världen, som flyttar hem världen till oss. Förr skrev läroboksförfattaren ner det han ansåg borde finnas i en lärobok. Nu måste läroboksförfattaren finna öppningar in i elevernas värld och komma med en vara som fångar deras intresse och känns angelägen. Förr var det ett arbete att skriva en lärobok – nu är det en utmaning.

*Solveig Mårtensson är docent i kulturgeografi och
läromedelsförfattare, Lund.
E-post: sgm-hem@telia.com*